

על הגניבה ועל הגזילה ומה שביניהן*

הקדמה

הפרשיות הראשונות בספר ויקרא כוללות מונחים רבים המשמשים בלשון המשפטית בת ימינו, אף כי לעתים משמעותם שונה לחלוטין מאלו שבימינו, כגון: חטא, אשם, מעילה, עושק, גזל, שגגה ועוד.

אחת הפרשיות העומדות במוקדה של פרשת צו היא פרשת קרבן האשם: וזאת תורת האשם, קדש קדשים הוא... כחטאת כאשם תורה אחת להם, הכהן אשר יכפר בו לו יהיה (ויקרא ז, א-ז).

ואולם, פרטיו של קרבן זה נאמרו כבר כחתימת הפרשה הקודמת, פרשת ויקרא: נפש כי תחטא ומעלה מעל בה', וכחש בעמיתו בפקדון או בתשומת יד או בגזל או עשק את עמיתו. או מצא אבדה וכחש בה ונשבע על שקר, על אחת מכל אשר יעשה האדם לחטא בהנה. והיה כי יחטא ואשם, והשיב את הגזלה אשר גזל או את העשק אשר עשק או את הפקדון אשר הפקד אתו, או את האבדה אשר מצא. או מכל אשר ישבע עליו לשקר ושלם אתו בראשו וחמשתיו יסף עליו, לאשר הוא לו יתננו ביום אשמתו (ויקרא ה, כ-כד).

פסוקים אלה מבליטים את הפגיעה בממון הזולת, ומצרפים ממד של "אשם" ו"חטא" למעשה האסור, ה"גזלה". אף הקרבן שהחוטא בחטא זה צריך להקריב כדי לכפר על חטאו מכונה "אשם גזלות", כדי להברילו משאר אשמות.

רוב בני אדם חשודים על הגזל

עיון במקורותינו מעלה שהגנבה היא תופעה העשויה להתרחש גם אצל בני אדם שהם נורמטיביים בדרך כלל, כיוון שהיא נובעת מנטייה דקה של האדם, הניכרת בדברים קטנים, שלא להקפיד על ממון הזולת¹. כך, למשל, מסופר בתלמוד הבבלי מעשה במר זוטרא ותלמידיו שהתארחו

* פורסם על ידי משרד המשפטים, המחלקה למשפט עברי ומכללת שערי משפט, גליון 115 על פרשת צו תשס"ג.

1 בדומה לזה אנו מוצאים ביטויים כגון: "רוב גנבי ישראל הם" (עבודה זרה ע"א), אף שנראה ששם נבע הדבר מן העובדה שבעיר פומבדיתא שבבבל היו רוב התושבים יהודים, וממילא היו רוב הגנבים בה יהודים.

באכסניה, ונגנב גביע כסף מן האכסניה. ראה מר זוטרא שאחד מן התלמידים נוטל את ידיו ומנגב אותם במגבת חברו. אמר: "זהו הגנב!". כפת את אותו תלמיד, והודה בכיצוע הגנבה (בבא מציעא כד ע"א).

חז"ל ביקשו לשרש נטייה טבעית זו. לפיכך, הקפדתו הנורמטיבית של המשפט העברי לגבי ממון הזולת היא חריפה ביותר, ונוגעת אף לנטיילת ממון כלשהו או אי-הקפדה בדברים הנראים על פניהם כזניחים².

הד לשכיחותה של תופעה זו מצינו גם במקום אחר בתלמוד הבבלי³:

אמר רב יהודה, אמר רב: רובם בגזל, ומיעוטם בעריות, וכולם בלשון הרע. כלומר: כל בני האדם נכשלים בעוון לשון הרע, מיעוטם נכשלים באיסור עריות, ורובם חשודים על הגזל.

ופירש רש"י על אתר:

רוב בני אדם חשודים על הגזל, כעין גזל, שמורים להתיקא [=להיתר] במשא ובמתן, לעכב איש מריווח הראוי לו לחברו.

קביעה זו, ולפיה רוב בני אדם חוטאים בגזל, מפתיעה לכאורה. האמנם נעדר מרוב בני האדם היושר הבסיסי הנחוץ כדי להימנע מנטיילת ממון הזולת שלא כדין? כיצד ייתכן שתהא זו תופעה חברתית רחבה כל כך, עד שרוב בני האדם מורים לעצמם היתר ליטול מן הזולת במשאם ומתנם עמו דבר שאינו מגיע להם על פי דין? דומה שהתשובה לשאלות הללו מצויה בדברי "חזון איש", ר' אברהם ישעיהו קרליץ (ארץ-ישראל, המאה הכ"ד)⁴, האומר:

כי מי שלא עמל בהלכה בעיון הדק היטב, לא ידע ערכה, ונעלם ממנו נתיבותיה, וחסר העיקר בעבודת ה' יתברך, שציווהו לשמור את סעיפי ההלכה ולאחוב אותה.

ואם משפט הוא חסר, מה קנה?

וכמו שלא יתכן לשמור את השבת בלא דעת הלכותיה, ולא יתכן הישמר ממאכלות אסורות מבלי דעת האסור והמותר, כן לא יתכן להשמר מגזל וחמס בלי לימוד הלכות שבין אדם לחברו.

ואין ספק שזה שלא למד ולא חקר לדעת אותו, הוא גוזל וחומס על כל שעל בלי משים, ומה יועילנו שלמות המידות, אשר הוא מתייהר בהם בעת שכפיו מגועלות בגזל מתמיד ובחמס תדירי.

2 כך, למשל, מצינו בתלמוד דיון נרחב בשאלה: האם מותר ליטול תאנה שנפלה מעץ תא-נים של הזולת וכיוצא בזה. הגמרא מסיקה לבסוף שהדבר מותר רק מכיוון ש"תאנה עם נפילתה נמאסת" (בבא מציעא כא ע"ב).

3 בבא בתרא קסה ע"א.

4 אמונה וביטחון, פרק ג, אות יב.

לאמור, שכיחות מעשה הגנבה אינה נעוצה בהכרח ברצון מושחת ליטול את של הזולת, אלא לעתים קרובות היא תוצאה מובהקת של חוסר ידע הולם בדיני הקניין, המגדירים אימתי הנכס שייך לאדם ואימתי הוא שייך לזולתו. היעדר ידע בהלכות שבין אדם לחברו גורם גם אצל אנשים נורמטיביים לעוולת הגנבה. זאת מכיוון שמידות תרומיות ושאיפה לצדק ויושר אינם מועילים לאדם להימנע מנטילת ממון השייך על פי דין לחברו, אם אותו אדם אינו מודע לדין ואינו יודע היכן עובר קו הגבול בין ממונו לבין מה שהוא של חברו ושייך לזולתו. משום כך, כשם ששכיחה תופעת אי-הידיעה של ההלכה הפסוקה בדיני הקניין, כך שכיחה היא תופעת הנטילה מממון השייך לזולת. עוולת הגנבה מקימה אפוא חיוב ממוני הנובע לעתים מזומנות מאי-ידיעת הדין, שלא רק שאינה פוטרת את האדם מן העונש, אלא אף מהווה בסיס וגורם לביצוע העוולה. הנה כי כן, הגנבה אינה בהכרח תופעה עבריינית הנעשית רק בידי מי שהם עבריינים, והיא קיימת גם אצל בני אדם נורמטיביים, כיוון שיסודה באי-ידיעת הדין לאשורו.

מה בין הגניבה לגזילה

אין במשפט העברי אלא גבול דק מאוד להבחנה בין הגנבה לגזילה⁵, כעולה מן המדרש⁶:

איזהו גזלן? בר קפרא אמר: זה שהוא גוזל בפרהסיא... רבי אבהו בשם ריש לקיש אמר: לפני תשעה - גנב, ולפני עשרה - גזלן.

כלומר, לדעת רבי אבהו אם נעשתה הפעולה בפני תשעה אנשים, הרי זוהי גנבה; ואם נעשתה בפני ציבור של עשרה, הנחשב לעדה שלמה, הרי העושה אותה נחשב גזלן. מדובר אפוא בהבחנה טכנית לחלוטין בין שתי העברות. לכן, אפשר שבמקרים מסוימים נוכחותו של אדם אחד משנה את הגדרת המעשה מגנבה לגזילה.

בר קפרא הגדיר את הדברים בדרך פחות פורמלית והרמב"ם אימץ את דעתו בספר "משנה תורה", ואלה דבריו⁷:

איזה הוא גנב? זה הלוקח ממון אדם בסתר ואין הבעלים יודעים, כגון הפושט ידו לתוך כיס חברו ולקח מעותיו, ואין הבעלים רואים, וכן כל כיוצא בזה. אבל, אם לקח בגלוי בפרהסיא בחזק יד, אין זה גנב, אלא גזלן.

5 לדיון נרחב בעניין זה, ראה ספרי: גנבה וגזילה - פרקי יסוד (ירושלים תשס"ב).

6 בראשית רבה פרשה נד, ג.

7 הלכות גנבה, פרק א, הלכה ג.

לפיכך, ליסטים מזוין שגנב וכלומר, מי שהיה יכול ליטול בכוח ובגלוי, אך בחר בפועל לעשות כן בחשאי ובהיחבא, אינו גזלן, אלא גנב, אף על פי שהבעלים יודעים בשעה שגנב⁸.

החטא ועונשו

דרכו של המשפט להחמיר בעונש בהתאם לחומרת העברה ובהתאם לזדוניות העושה אותה: ככל שהמעשה חמור יותר ויוצא מגדרה של הנורמה החברתית המקובלת, כן מוקע יותר העושה את העברה, ועונשו חמור יותר. והנה מצינו שעונשו של הגזלן קל הוא במשפט העברי מעונשו של הגנב, שהרי הגנב מחויב בכפל או בתשלומי ארבעה וחמישה, והגזלן אינו מחויב בהם, ומאליה עולה השאלה: האמנם קל יותר מעשהו של מי שנוטל את ממון הזולת בפרהסיה ובכוח הזרוע ממי שעושה כן בסתר? ואם אין הדבר כן, מדוע חמור עונשו של הגנב יותר מעונשו של הגזלן?

ההסבר לגישתו זו של המשפט העברי בא בתלמוד הבבלי⁹, המסביר את היות עונשו של הגנב חמור מעונשו של הגזלן בעובדה שהגנב מבקש להישאר בתוך המסגרת הנורמטיבית של החברה, והוא מוסיף ממד של צביעות וכפירה למעשיו בשעה שהוא מסתיר את מעשיו מעיני הזולת, משל אין עין צופייה מלמעלה. לעומת זאת, הגזלן רחוק מן הנורמה עד למאוד, והוא אינו מנסה להיסתר מעיני איש. הוא אינו כופר בהקב"ה ואינו צבוע. פשוט – הוא חריג מאוד ורחוק מאוד.

ובלשון התלמוד שם:

שאלו תלמידי ארבע רבן יוחנן בן זכאי: מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מגזלן? אמר להם: זה השווה כבוד עבד לכבוד קונו, וזה לא השווה כבוד עבד לכבוד קונו, כביכול עשה עין של מטה [לשון נקיה, הכוונה עין של מעלה] כאילו אינה רואה ואוזן של מטה כאילו אינה שומעת.

8 לשון דומה נוקט גם ר' יוסף קארו בשולחן ערוך, חושן משפט, סימן שמח, סעיף ג. אחד מנרשאי כליו, בעל הסמ"ע (שם ס"ק ז) אף מבהיר שההבחנה בין הגנבה לגזלה אינה תלויה בידיעתו בפועל של בעל הנכס שגנבוהו ממנו, אלא בכוונתו של הגנב להסתתר מפני הבעלים. וזה לשונו: "ואין הבעלים יודעים – ואפילו יודעים מזה, כיוון שהגנב מטמין עצמו כדי שלא יראהו – נקרא גנב, כן כתב הטור, ולאפוקי [=להוציא ולהבריל] הבא לגזול מיד הבעלים [כלומר, בגלוי] דנקרא גזלן".

9 בבא קמא עט ע"ב.

רש"י הבא להבהיר את דברי התלמוד, אומר:
השווה כבוד עבד - לא ירא מבני אדם כדרך שלא ירא מהקב"ה. אבל גנב
 לא השווה עבד לקונו, אלא כיבד העבד יותר מקונו, שהוא ירא מבני אדם ומעין
 של מעלה לא נזהר.
 דומני שניתן להציע תשובה נוספת לשאלה זו, המושפעת מעקרונות דרכי
 הענישה של מערכת המשפט. המשפט נלחם ביתר שאת בתופעות דווקא כשהן
 מתרחשות אצל בני אדם נורמטיביים: ככל שמדובר בתופעה רווחת יותר, כן
 חריפים הם יותר אמצעי ההתמודדות בה וגוברים הניסיונות לשרשה, גם אם
 התוצאה הרכושית אינה שונה ממקרים אחרים. לכן, תופעה שאינה שכיחה
 מטבעה אצל בני אדם נורמטיביים, אינה מחייבת ענישה מסוג זה.
 אשר על כן, חמורה היא הגנבה מן הגזלה, כיוון שהגזלה היא חריג בלתי
 שכיח, ואילו הגנבה היא דבר נפוץ שיש לשרש אותו קודם שייהפך לנורמה.

המעשה והתוצאה

נראה שמשום כך המשפט העברי מתייחס לגזלה כאל עוולה רכושית שאינה
 כרוכה בענישה, והוא מסתפק בהשבת המצב לקדמותו, ואילו הגנבה מוגדרת
 בו כמעשה החורג מן המישור הממוני והיא כרוכה גם בענישה. ומאחר שמעשה
 הגנבה כרוך בענישה, הרי שלצורך שכלולה של עברת הגנבה נחוץ מעשה פעיל
 של נטילה, היינו "מעשה עבירה" בר עונשין. לעומת זאת, הגזלה יכולה להיתפש
 כחיוב ממוני גרידא הקיים אף כשאינה כרוכה ב"מעשה עבירה".
 וכבר עמד על הדבר הרב מבריסק, הגרי"ז, ר' יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק
 (ארץ-ישראל, המאה הכ'), שביקש לחדד את ההבדל הקיים בעניין זה בין הגדרת
 הגנבה לבין הגדרת הגזלה בדברי הרמב"ם.
 בפתיחתו להלכות גנבה¹⁰, הרמב"ם אומר:
 כל הגונב ממון משווה פרוטה ומעלה, עובר על לא תעשה, שנאמר: "לא
 תגנבו"¹¹.
 לעומת זאת, שינה הרמב"ם¹² בלשון הפתיחה להלכות גזלה שינוי קטן אך
 משמעותי:
 כל הגזול את חברו שווה פרוטה, עובר בלא תעשה, שנאמר: "לא תגזול"¹³.

10 רמב"ם, הלכות גנבה, פרק א, הלכה א.

11 ויקרא יט, יא.

12 רמב"ם, הלכות גזלה ואברה, פרק א, הלכה א.

13 ויקרא יט, יג.

מה פשר השינוי? הרב מבריסק מציע את ההבחנה הבאה: בגנבת נכס ששוויו מרובה, הגנב עובר על איסור אחד: ממילא, כל המכלול שנגנב, שערכו הוא משווה פרוטה ומעלה, נחשב לגנבה אחת. לעומת זאת, בגזלה יש איסור החל ביחס לכל יחידה כלכלית שוות פרוטה, כאילו הייתה עומדת בפני עצמה. כלומר, הגונב ארנק ובו עשר פרוטות עובר על לאו אחד בלבד, "לא תגנבו". לעומת זאת, הגוזל ארנק ובו עשר פרוטות, עובר עשר פעמים על הלאו "לא תגזול", ואף שנטל את כל עשר הפרוטות בנטילה אחת של הארנק, ייחשב כמי שעשה עשר עוולות נפרדות של גזלה.

טעם קביעה זו מובהר בידי הרב מבריסק בהבחנתו בין הגנבה לגזלה: מהות העוולה של הגזלה היא ממונית, כיוון שהגוזל מחזיק בידיו ממון חברו שלא כדין. משום כך, הנוטל עשר פרוטות מחברו, מחזיק בידו עשר "יחידות שווה פרוטה" שלא כדין, וממילא הוא חייב על כל פרוטה ופרוטה שנטל. לעומת זאת, מהותה של הגנבה היא המעשה האסור שביצע הגנב בשעה שגנב, כשעבר על הלאו "לא תגנבו". העונש על עברת הגנבה - החיוב לשלם תשלומי כפל או תשלומי ארבעה וחמישה - הוא על המעשה עצמו, לא על תוצאותיו הממוניות. לכן, הגונב ארנק ובו עשר פרוטות מבצע בפועל מעשה גנבה אחד, גם אם מבחינה ממונית מדובר בנטילת עשר מטבעות.

אחרית דברים בגנבת הדעת

בעמדנו על סף חתימה, אנו מבקשים להפנות את שימת לב הקורא למדרש תמוה לכאורה של חז"ל, המייחסים את תופעת הגנבה גם להתנהגותו של עם ישראל במעמד קבלת התורה. וכך שנינו בתוספתא¹⁴:

שבעה גנבים הם: הראשון שבכולם גונב דעת הבריות... מי גדול? גונב או נגנב? הווי אומר: נגנב - שיודע שנגנב, ושותק. וכן מצינו שכשהיו ישראל עומדים אצל הר סיני, ביקשו לגנוב דעת העליונה [=את דעתו של הקב"ה, נותן התורה] שנאמר: "כל אשר דיבר ה' נעשה ונשמע!" (שמות כד, ז).

דברים אלה מעוררים תמיהה: מה פירוש השאלה "מי גדול, הגונב או הנגנב?". וכי יש מקום לייחס גדולה כלשהי לגנב? וכי יעלה על הדעת להשוות בין המעוול לבין קרבנו? ועוד, מה טעם נתפרשה לגנאי הסכמתם הנועזת של

14 כבא קמא ז, ג.

בני ישראל "נעשה ונשמע", הנדרשת בכל מקום לשבח, תוך האשמתם כביכול ב"גנבת דעת עליון".

אפשר שניתן להציע לתמיהות אלה פירוש המתיישב עם דברים שאמרנו לעיל¹⁵ בדבר שכיחותה של עוולת הגנבה אף אצל אנשים ישרים ומהוגנים. האמירה "נעשה ונשמע" מבטאת פסגה רוחנית של אדם המוכן לקיים אף ציווי שאינו מבינו. ברם, ככל מצווה אחרת, אמירה זו חייבת להיבחן בכור ההיתוך של חיי המעשה.

המלאך, שהוא נטול רצון אנוכי ויכולת בחירה, עשוי להתייצב הכן למילוי כל שליחות, תהא אשר תהא, ולהכריז קבל עולם ומלואו: "נעשה ונשמע". ברם, היוכל האדם, שיסודו מעפר וסופו לעפר, להתייצב מול אלוהיו ולהכריז: "נעשה ונשמע"? האמנם הוא מסוגל להבטיח שלא ישנה את טעמו גם בעמדו מול מבחני החיים על ניסיונותיהם ומהמורותיהם?

דברי התוספתא באים ללמדנו עד כמה גדול כוח האיסור של גנבת הדעת. מי שמשלה את עצמו שיוכל להתנהג כמלאך, הרי הוא גונב את דעת עצמו. לאחר התרוממות הרוח של "מעמד הר סיני", יבואו ימי החולין והשגרה. עם זאת, עצם הניסיון להידמות למלאכים ולהעפיל לפסגות רוחניות ראוי לשבח. לפיכך, התוספתא מתחבטת בשאלה: "מי גדול? גונב או נגנב?". היינו: מה עדיף? אשליה עצמית המאפשרת לאדם לפתח אידיאלים נשגבים או שמא הראליה חדת החושים?

והתשובה ברורה אף היא: גנבת הדעת אף היא בגדר גנבה, גם כשהיא נובעת מהתעלות הנפש. חז"ל מבקשים להזהיר דווקא מפניה, משום שהיא רווחת אצל רוב בני אדם. והוא שאמרו רבותינו: "רובם בגזל, ומיעוטם בעריות, וכולם בלשון הרע".

15 עיקרו של פירוש זה קיבלתי בשם אבי-זקני ר' יעקב וינרוט ז"ל, שנאסף לבית עולמו בשנת ת"ש. יהיו הרברים נר לזכרו ולעילוי נשמתו.